

MA'ASI 2016

Fakamo'oni ke ma'u ha'o nō

Fakahokohoko

1.	Vakai'i holo ha mā'u'anga nō	2
2.	Ko e hā 'a e me'a ke ke 'amanaki atu ke mā'u mei ho'o kautaha nō? Kuo pau ke fakapapau'i 'e he kautaha noó 'oku tuha mo taau 'a e noó ni pea mo koe Kuo pau ke vakai'i 'e he kautaha noó pe te ke lava 'o tā fakafoki Kuo pau ke tokoni atu 'a e kautahá ke mahino kiate koe 'a ho'o noó	3 4 5 6
3.	Ko e ha 'a e ngaahi fakamole kotoa 'i hono fakahoko 'a e noó? Totongi tupu Ko e ngaahi totongi makehe (fees)	7 7 10
4.	Ko fē 'a e taimi 'e fiema'u ai ha kuālanitoa (guarantor) ?	12
5.	Ko e ha e ngaahi me'a 'oku tonu ke ke 'ilo kimu'a pea ke toki totongi ha malu'i (insurance), ueiva (waivers) pea mo e uālaniti (warranties)?	12
6.	'E lava ke ta'ofi pe veteki hā aleapau nō?	14
7.	Ko e ha e me'a 'e hoko kapau 'e 'ikai lava pe tōmui ha'o tā fakafoki?	15
8.	Ko e ngaahi mā'u'anga fale'i mo ha fakahinohino	15

Ko e 'uluaki eni 'o e 'ū tohi fakahinohino 'e 3 ke fakamahino atu e ngaahi me'a 'oku tonu ke ke 'ilo 'o kapau 'oku ke nō pa'anga. Ko e ngaahi fakahinohino eni 'e toe mahino lelei ange ai 'a ho'o ngaahi totonu pea mo e ngaahi me'a 'oku tonu ke ke 'ilo ki ai:

- kimu'a pea ke fakamo'oni ki ha'o nō
- lolotonga 'a ho'o tā fakafoki ho'o noó, pea
- mo e ngaahi faingata'a'ia 'e hoko ki ho'o noó.

Ko e lao Credit Contracts and Consumer Finance Act 2003 (CCCF Act) 'oku tokoni ia ke malu'i koe 'i ha'o nō ke fai'aki ha'o ngāue faka'api pe fakafo'ituitui. 'Oku fakahā mahino atu 'e he lao CCCF Act 'a e ngaahi tu'utu'uni ke muimui ki ai 'a e kautaha nō pa'anga 'i ha'o nō meia kinautolu. 'Oku 'uhinga 'a e ngaahi tu'utu'uni ni ke:

- ke ma'u ha ngaahi fakamatala ke tokoni atu ke ke kumi 'a e nō 'e lelei taha kiate koe
- fai 'e he kautaha noó ha fakafehu'i ke fakapapau'i 'oku ke ma'u ha nō 'oku tuha mo taau mo koe pea te ke lava foki 'o tā fakafoki
- ke tokoni atu 'a e kautaha noó ke mahino kiate koe 'a e ngaahi me'a kuo ke loto ki ai.

1. Vakai'i holo ha ma'u'anga nō

Ko e me'a ia 'oku totonu ke ke fuofua fai ko ho'o vakai'i holo 'a e ngaahi ma'u'anga noó ke 'ilo'i ai 'a e nō koia 'oku tuha mo taau mo ho'o ngaahi fiema'u.

'I he ngaahi lao 'o e noó mo e fakamo'uá, kuo pau ke 'oatu ta'etotongi 'e he ngaahi kautaha noó 'a e fakamatala 'o 'enau founa nō pa'angá 'i honau 'ofisi pe 'i ho nau taulanga ope pe uepisaiti. 'E tokoni ia ke ke fakafehoanaki ai 'a e ngaahi totongi tupú pea mo ha ngaahi totongi kehe te nau 'eke'i pea mo ha ngaahi me'a kehekehe pē 'oku fiema'u 'e he ngaahi kautaha nō pa'angá.

Na'e ma'u mai 'a e 'imeili mei he kautaha 'o fakahā mai te nau lava 'o noo'i mai ha pa'anga ma'aku. Mahalo te u 'ai.

'E sai ange e fakakaukau ko'eni. Ta sio he ope 'o fili 'a e kautaha nō lelei taha ke fai ha alea mo kinautolu.

'O hangē ko 'eni: 'i ha'o fakatau me'alele, 'e 'ikai fakangatangata 'a ho'o noó ki he kautaha pē koia 'oku fakatau mei ai 'a e me'alelé. 'E lava ke ke vakai'i holo 'a e kautaha nō 'oku tuha taha mo ho'o ngaahi fiema'u.

'Oku fu'u mamafa fau e nō ki he me'alele ko'eni!

'E ma'ama'a ange kapau te tau kei fakasio pē. 'E sai ke fakatau e motokaá heni kae vakai'i na'a ma'ama'a ange 'a e noó 'i he kautaha 'e tahá.

Matu'aki tokanga 'aupito ki he ngaahi nō 'oku fakakau atu ki ai mo e ngaahi me'a'ofa 'o hangē ko ha fakapale, fakafoki atu ha silini (cashback) mo e alā me'a pehē. Ka ke fakasiosio fakalelei 'a e nō 'oku tonu mo tuha taha mo ho'o ngaahi fiema'ú. Ko e fakatātā eni ki ai. 'E hanga 'e ha kautaha fakatau motokā 'o 'oatu ha pa'anga \$3000 (cash) kapau te ke fakatau ha me'alele kuo nau 'osi fili'i, pe ko e talaatu 'e he pangikē te nau totongi ha \$1000 ki he fakamole ki he loea 'i hono alea'i ha'o nō fakatau 'api.

'Oku toe faingata'a ange ke fakafehoanaki e ngaahi nō 'o kapau 'oku kehekehe 'a e totongi tupu mo e ngaahi totongi makehe 'e 'eke'i pea to e tātaki atu foki ki ai mo e ngaahi pale. 'I he taimi ni'ihi ko e "pale" ko e totongi ia 'e hilifaki hifo 'i ho'o noó 'o iku ke to e lahi ange ai 'a e totongi tā fakafoki. Ko ia ai 'oku tonu ke ke vakai'i fakalelei 'a e ngaahi pale 'oku 'oatu pea mo e fakaikiiki 'o e aleapaú koe'uhi ke mahino 'a e lahi totonu 'o e pa'anga te ke ta fakafoki.

Kapau kuo ke 'osi fakamo'oni ki ha nō pea ke 'ilo 'oku 'i ai 'a e nō ia 'oku sai ange, 'e lava nai ke liliu 'o ngāue'aki e kautaha fo'ou?

'Io, 'e lava ke ke 'atā mei ha aleapaú nō kapau te ke totongi fakafoki kotoa 'a e pa'anga na'a ke noo'i pea mo ha ngaahi totongi makehe 'e 'eke'i koe'uhi ko ho'o totongi 'osi kimu'a. Pea ke manatu'i 'e 'eke'i foki 'e he kautaha nō fo'ou ha'a nau totongi ki hono kamata'i 'o e nō ko ia. 'Oku 'oatu 'i he tali 'o e fehu'i hono 6 ha tātaki ki he ngaahi fakamatalā ni. *'E lava ke ke taofi pe veteki ha aleapaú nō?*

Kimu'a pea ke toki fetongi ki ha kautaha nō fo'ou, fakafehoanaki ke 'ilo papau 'a e kehekehe 'o e totongi mo e ngaahi tu'utu'uni 'o e ongo noó ke 'ilo pe 'e saiangē kapau 'e fai ha fetongi. Ka tātaki atu ki ai mo e fakamole ki he fai 'o e liliú, 'e ngali sai ange pē ke 'oua 'e liliu. A'utonu atu ki he uepisaiti pē taulanga ope Sorted www.sorted.org.nz 'o fika'i ai pe ko e ha 'a e me'a lelei taha ke fai.

Ko e ngaahi nō 'e tukuatu mei he ngaahi kautaha noó ke ke fili mei ai, 'e kehekehe kotoa pē ia. Fakafehoanaki 'a e ngaahi kautaha nō kehekehe ke ke 'ilo ai 'a e nō 'e tuha lelei taha mo koé.

2. Ko e hā 'a e me'a ke ke 'amanaki atu ke ma'u mei ho'o kautaha nō?

Kuo pau ke muimui 'a e 'u kautaha nō ki he ngaahi tu'utu'uni lolotonga 'a e taimi 'o e noó. 'Oku fiema'u 'a e kautaha noó ke nau tokanga lelei 'i he fai fatongia pea mo fakapotopoto foki he taimi kotoa pē, pea ke nau tauhi vā lelei pea 'i ha founga faka'apa'apa. 'I he teu ke ma'u 'a ho'o noó, ko e fatongia mahu'inga taha 'o e kautaha nō ke nau:

- fakafehu'ia ke mahino ko e noó ni '**oku tuha mo taau ia** mo ho'o ngaahi fiema'u
- fakafehu'ia mo fakapapau'i 'e lava **ke tā fakafoki** 'a e noó
- tokoni'i koe ke **mahino** 'a e ngaahi tefito'i tu'utu'uni 'o e aleapaú kimu'a pea ke toki tali ke fakahoko
- fakapapau'i ko e aleapaú ni 'oku '**ikai ke fu'u ta'efaka'atu'i** pea 'ikai ke ta'efaka'atu'i 'a e tauhi vā 'a e kautaha no. ('Oku fakaikiiki atu 'a e kaveinga ni 'i he kongā hono 3 'o e tohi fakahinohino ko e: [Ka hoko ha faingata'a'ia 'i ho'o noó](#)).

Kuo pau ke fakapapau'i 'e he kautaha noó 'oku tuha mo taau 'a e noó ni pea mo koe

'Oku fiema'u ke vakai'i fakalelei mo fakapapau'i 'e he kautaha noó 'e ngali lava lelei 'a ho'o ngaahi fiema'u pea tuha mo taau foki 'a e noó ni pea mo koe.

Mateuteu ki he ngaahi fehu'i 'e 'eke'i atu 'e he kautaha noó fekau'aki mo e:

- Lahi 'o e sino'i pa'anga ke noó'i.
- Taumu'a 'o e noó. 'O hangē ko'eni; ko ha nō koe'uhi ko ha me'a ta'e'amanekina mo fiema'u pē 'i ha taimi nounou (hangē ko ha tikite folau pe ko ha totongi 'o ha faito'o ke fai) pe ko ha fakatau ha koloa 'e fuoloa 'a hono tā fakafokí 'o hangē ko ha naunau faka'api pē ko ha me'elele. 'Oku lahi mo kehekehe 'a e fa'ahinga 'o e noó, 'o lava ai ke 'i ai e nō 'e tuha mo taau ia mo e ngaahi fiema'u takitaha.
- 'O hangē ko 'eni: Kapau 'e fiema'u ke lava 'o feliliuaki ('a ia ko ho'o fiema'u ke lava 'o liliu pē 'e tu'o fiha 'a ho'o tā fakafokí, pe ko ha'o toe noo'i ha konga 'o e nō kuo ke 'osi totongi fakafoki).
- Pe te ke lava 'o totongi hano konga lahi.
- Pe 'e fakakau ki ai mo ha ngaahi me'a kehe 'o hangē ko ha malu'i 'o e noó, fakaloloa 'a e uālanitī (extended warranties) pe ko e ueiva (waivers). (Vakai ki he tapafā 'i laló).

Kuo pau ke fakapapau'i 'e he kautaha noó 'oku tuha mo taau 'a e noó mo koe.

Ko e malu'i 'o ha nō pe ko ha fakamo'ua ko e malu'i ia koe pea mo e kautaha noó 'o kapau 'e maumau pe mole 'a e koloa 'oku malu'i'aki 'a e noó (Vakai ki he tapafā he peesi 10 ki hono 'uhingá).

Ko e **fakaloloa uālanitī (extended warranty)** ko ha aleapau 'o loto ai 'a e kautaha noó ke nau monomono pē fakafetongi'i 'a e koloá 'i ha'a ne maumau he 'osi 'a e taimi 'o e uālaniti angamaheni, 'o kapau te ke totongi ha pa'anga makehe ke fai'aki 'a e malu'i. Ko e fakaloloá i 'e lava ai ke ne malu'i koe 'o toe mahulu atu ia 'i he ngaahi malu'i 'oku foaki atu 'e lao Consumer Guarantees Act 1986. 'Oku fa'a fiema'u 'e he kautaha noó ke fakaloloa ha ngaahi koloa 'oku malu'i'aki 'a e noó.

Ko e **ueiva (repayment waiver)** ko e felotoi ke ke totongi ha pa'anga ki he kautaha noó pea kapau 'e mole 'a ho'o ngāué, lavea, puke pe ko ha faingata'a'ia fakasino pe ko e mole 'a ho'o mo'ui, 'e 'ikai fiema'u ke ke tā fakafoki 'a e toenga 'o e noó.

Vakai ki he *Konga hono 5* 'i mui ange 'i he tohi ni, 'a hono fakakakato 'o e fakahinohino ki he malu'i, ueiva mo e uālanitī.

Kuo pau ke vakai'i 'e he kautaha noó pe te ke lava 'o tā fakafoki

Kuo pau ke vakai'i fakalelei 'e he kautaha noó pē te ke lava 'o tā fakafoki 'a e nō 'o 'ikai tupu ai ha'ofu'u faingata'a'ia.

Ko e ha e 'uhinga 'o e "ikai tupu ai ha'ofu'u faingata'a'ia"?

'Oku 'uhinga eni pe te ke lava lelei pē 'o fai e tā fakafoki, pea ke kei lava pē 'o totongi 'a e ngaahi fakamole faka'aho angamaheni pea mo hao ngaahi mo'ua kehe.

Ko e ngaahi fakamole faka'aho angamaheni 'oku kau ai 'a e totongi nofo, me'akai, 'uhila, telefoni, fakamole ki he fefononga'aki pea mo ha totongi ke fai ha faito'o 'e fiema'u. Ko e ngaahi mo'ua kehe 'oku kau ai ha ngaahi mo'ua kehe pe ko ha totongi 'o ha tangitauhi.

'E fiema'u ke vakai'i 'e he kautaha noó te ke lava 'o tā fakafoki 'o 'ikai fiema'u ke ke fakatau atu ha'o koloa na'e 'ikai te ke fie fakatau atu he taimi na'a ke fakamo'oni ai ki he noó.

Mateuteu he 'e 'eke atu 'e he kautaha nō 'a e ngaahi fehu'i ni:

- ko ho'o ma'u'anga pa'anga ('a ia ko e lahi 'a ho'o vahé, 'oku ma'u ia 'a fē, pea ko e ha 'a e fuoloa ho'o ngāue)
- ko ho'o ngaahi fakamole (hangē ko ho'o totongi nofo, me'akai, totongi hono tauhi 'o e fānau pea mo ho ngaahi mo'ua)
- ko hao ngaahi mo'ua mei he kuohili pea vakai'i pe te ke lava 'o tā fakafoki 'a ho'o noó.

'E fiema'u ke sio 'a e kautaha nō ha tohi pē pepa ke fakamo'oni'aki 'a ho tu'unga fakapa'anga. 'I ho'o fe'iloaki mo e kautaha noó, 'e lava ke nau 'eke atu e ngaahi fakamo'oni pepa ki ho'o fakamatala fakapa'angá 'o hangē ko ho'o la'i vahe, fakamatala pa'anga mei he pangikē, aleapau ki he mōkesi, ko ha ngaahi nō kehe pea mo ha malu'i (insurance) foki. Neongo 'e 'ikai ke nau fiema'u 'a e ngaahi pepa ni, 'oku tonu pē ke ke fakahā ia ki he kautahá. 'E lava ke ke tali e ngaahi fehu'i 'a e kautahá mo mahino lelei ange kia kinautolu 'a ho tu'unga fakapa'anga 'o kapau te ke ma'u e ngaahi pepá ni.

'E lava ke ke kumi fale'i mei ha tokotaha fale'i fakapa'anga (budget adviser) ke ke 'ilo ai pe te ke lava 'o tā fakafoki ha'o nō pe 'ikai.

Kuo pau ke vakai'i lelei 'e he kautaha noó pe te ke lava 'o tā fakafoki 'a e noó 'o 'ikai ke tupu ai ha'ofaingata'a'ia lahi.

Kuo pau ke tokoni atu 'a e kautahá ke mahino kiate koe 'a ho'o noó

Kimu'a pea ke fakamo'oni 'i ho'o aleapau noó, 'oku fiema'u 'a e kautaha ke nau tohi'i 'i ha pepa 'o 'oatu 'a e ngaahi tefito'i tu'utu'uni mahu'inga 'o ho'o noó kiate koe. 'Oku ui 'a e pepa ko 'eni ko e "disclosure document" (vakai ki he tapafā 'i he peesi 7 ki hono fakaikiiki). Kuo pau ke tokoni atu 'a e kautaha noó ke mahino kiate koe 'a e ngaahi fiema'u 'a e aleapau noó kimu'a pea ke toki fakamo'oni, 'aki ha'a mo talanoa ki he ngaahi tefito'i tu'utu'uni mahu'inga 'i he 'disclosure document', pea ke nau tali foki ha'o ngaahi fehu'i.

Koe'uhi ke mahino kiate koe 'a e noó, 'oku tonu ke fai 'e he kautaha:

- 'A hono faka'ilonga'i ke 'asi lelei 'a e ngaahi kupu mahu'inga 'o e aleapaú ('o hangē ko hono laine'i 'aki ha peni 'a e ngaahi kupu 'oku matu'aki mahu'ingá lolotonga 'a hono fakamatala'i atu pea ke 'oatu ha tatau, pe ko hono faka'ilonga'i 'aki ha lanu maama (highlighting) kapau ko ha aleapau 'oku fai pē 'i he ngaluopé). Ko e ngaahi kupu pe tu'utu'uni mahu'inga 'oku totonu ke ke fakatokanga'i, 'oku kau ai 'a e totongi tupú, ngaahi totongi makehe (fees), ko hono tā fakafoki pea vakai pe 'oku malu'i 'aki ia ha'o koloa kehe.
- Ke 'oatu kia koe ha taimi lahi fe'unga ke ke fakakaukau'i fakalelei 'a e nō (hangē ko hono 'oatu ha ngaahi fakamatala ke ke 'alu mo ia 'o lau, pea mo ha taimi ke ke 'alu 'o kumi tokoni mei ha taha kehe).
- 'Oatu ha faingamālie ki ha tokotaha fakatonulea pe ko e 'oatu 'a e fakahinohino 'i ha lea 'e mahino ange ai kia koe kapau 'oku 'ikai mahino lelei 'a e 'Ingilisi.

'E lava ke fale'i atu 'e he kautaha noó ke ke kumi tokoni fakalao. 'E tokoni lahi e ngaahi me'a ni, kapau 'oku ke veiveiua 'i he ngaahi me'a ke ke fai.

Kapau 'oku 'i ai ha me'a 'i he noó 'oku 'ikai mahino lelei kiate koe pea 'oku totonu ke ke 'eke ke fakamahino. Kapau 'oku 'ilo 'e he kautaha noó 'oku 'i ai e me'a 'i he aleapau 'oku 'ikai mahino kiate koe, kuo pau ke nau fakahinohino ia 'i ha founga ke mahino ai.

'Oua na'a ke fakamo'oni ki ha aleapau kae'oua kuo mahino lelei kiate koe, pea 'oua 'e fai fakavave'i.

Kuo pau ke tokoni atu 'a e kautaha nō ke mahino kiate koe 'a e ngaahi tu'utu'uni pe kupu mahu'inga 'o e aleapaú, kimu'a pea mo toki felotoi.

3. Ko e ha 'a e ngaahi fakamole kotoa 'i hono fakahoko 'a e noó?

Kuo pau ke 'oatu kiate koe 'e he kautaha noo 'i ha tohi pē pepa 'a e ngaahi tu'utu'uni pē kupu mahu'inga taha 'o e aleapaú 'i he 'disclosure document'. Kuo pau ke nau fuofua fakamatala'i eni mo fai ha talanoa mo koe – 'o kau ai 'a e ngaahi fakamole kotoa te ke totongi – kimu'a pea ke toki fakamo'oni.

Ko e pepa koia 'oku hiki kotoa ai 'a e ngaahi tu'utu'uni pē kupu mahu'inga taha 'o e aleapaú kimu'a pea ke toki fakamo'oni, 'oku ui ia ko e **disclosure document**. 'Oku 'i he pepa ko'eni 'a hono kotoa 'o e ngaahi fakamatala pē kupu mahu'inga taha fekau'aki mo e aleapaú 'oku tonu ke ke 'iló. Lau fakalelei ke mahino 'a e fakamatala ni pea ke 'eke ki he kautaha noó ke nau fakamahino atu ha me'a 'oku 'ikai ke mahino lelei.

Ko e me'a lalahi 'e 2 'e fai ai 'a e fakamole 'i ha nō 'a ia ko e:

- lahi 'o e **totongi tupu** te ke totongi fakafoki 'i he taimi 'o e felotoi ke fai e noó
- ko e **ngaahi totongi makehe (fees)** 'e 'eke'i atu ke ke totongi pea mo ha ngaahi totongi 'e toki fiema'u ke totongi koe'uhi ko ha ngaahi me'a kehe 'e hoko lolotonga 'a e taimi 'o e noó.

Manatu'i 'e 'i ai e ngaahi fakamole makehe fekau'aki mo noó 'e lava ke to e tñaki mai ki hono fakakatoa 'o e pa'anga te ke tñ fakafoki (hangē ko ha totongi makehe kapau te ke fiema'u ke toho fakavavevave ho'o noó).

Kapau 'oku ke pehē 'oku fu'u ma'olunga 'a e totongi tupu mo e ngaahi totongi makehe, pea 'oua na'a ke fakamo'oni he aleapau – 'eke ki he kautaha ke nau fakamahino atu pe te ke 'alu 'o fakakaukau lelei ki ai, vakai'i na'a lava ha nō mei ha kautaha kehe pe ko ha'o kumi ha fale'i tau'ataina.

Totongi tupu

Ko e totongi tupu ko e pa'anga ia 'oku ke totongi koe'uhi ko ho'o ngāue'aki 'a e pa'anga 'a e kautaha noó. Ko e me'a mahu'inga 'e 2 ke ke vakai lelei ki ai ko e **lahi 'o e pēseti 'oku fika'i 'aki 'a e totongi tupu (rate)** pea mo e **fakataha'i kotoa 'a e totongi tupu** te ke tñ fakafoki lolotonga 'o e no.

Ko e lahi 'o e pēseti 'oku fika'i 'aki 'a e totongi tupu

Kuo pau ke fakahā mahino atu 'e he kautaha 'a e **pēseti fakata'u 'oku fika'i 'aki 'a e totongi tupu** 'i he tohi aleapau – 'a ia ko e lahi ia 'o e totongi tupu 'e fiema'u ke ke tñ fakafoki 'i he ta'u takitaha. 'Oku fa'a ui e totongi tupu fakata'u ko e 'per annum', 'pa' pea ko e 'per year'.

'I he taimi ni'hi 'oku fa'a ngāue'aki 'e he kautaha noó 'a e totongi tupu fakamāhina, fakauike pe ko e faka'aho 'o lava ke fihi mo ta'emahino ange ai 'a hono lahi. Kaekehe kuo pau ke nau fakahā 'a e totongi tupu ke tñ fakafoki fakata'u ke mahino **mo ia foki**. 'I ho'o fakafehoanaki 'a e ngaahi fakamole ki he noó 'a e ngaahi kautaha kehekehe, fakapapau'i 'oku ke ngāue'aki 'a e ngaahi fika mo e founga tatau. Ko e founga 'oku sai mo tonu taha ke fai'aki 'a hono fakafehonaki, ko hono vakai'i 'a e **lahi 'o e pa'anga ke tñ fakafoki fakata'u (annual interest)**. Kapau 'oku 'ikai mahino pe 'oku nau ngāue'aki 'a e fika'i fakata'u (annual rate) pe 'ikai pea ke 'eke ke fakahā atu.

Ko hono tu'uaki atu 'o e lahi 'o e totongi tupu: Na'e tu'uaki atu 'e he kautaha nō ko 'enī 'a e totongi tupu pēseti 'e 8 (8%). Na'e pehē 'e ke kau fiema'u noó ko e lahi eni 'o e totongi tupu fakata'ú, ka ko e totongi tupu fakauike eni ia – vakai ki he 'pw' 'oku tohi'i mataiiki 'i mui 'i he 8%. 'A ia 'i hono liiu eni ke ki he totongi tupu fakata'ú, na'e toki 'ilo ai 'oku 416%.

'E toe mahino ange 'a e faikehekehe 'o e fika'i fakauike mo e fakata'u 'o pehē ni. Kapau na'a ke no ha **\$100** pea te ke tā fakafoki ia fakamāhina ia 'aki 'a e totongi tatau:

'i he **fakauike** 'a e totongi tupu pēseti 'e 8%, 'e fe'unga kotoa 'a e pa'anga 'e ta fakafokí mo e **\$428** (kau ki ai mo e totongi tupu \$328).

'i he **fakata'u** 'a e totongi tupu 8%, ko e noó'i 'o e \$100 'e tā fakafoki kotoa 'a e **\$108** (kau ki ai mo e totongi tupu 'oku \$8).

'Oku fai foki 'a e fe'au'auhi 'a e ngaahi kautaha noó 'o makatu'unga 'i he 'e nau ngaahi totongi tupu takitaha. Ko ia ai 'e kehekehe lahi 'aupito ia 'o makatu'unga 'i he kautaha nō takitaha mo e fa'ahinga nō 'oku ke fiema'u pea pehē foki mo ho'o ngaahi nō 'i he kuohili. 'E 'aonga ke ke sio ki he ngaahi fakamatala 'oku ma'u mei he ngaahi kautaha nō takitaha ke fai'aki ia ho'o fakafehoanaki.

Ko e fakakatoa 'o e totongi tupu ke tā fakafoki

Kuo pau ke fakamahino atu 'e he kautaha noó kia ko e 'a e **fakakātoa 'o e totongi tupu** 'oku 'eke'i 'i he aleapau **kimu'a** pea ke toki fakamo'oni, 'o fai ia 'i he taimi na'e fai ai 'a e aleá, pea pehē foki 'i he la'i tohi 'disclosure document' na'e 'oatu kimu'a pea toki fai 'a e fakamo'oni hingoá. Ko e fakakātoa 'o e totongi tupu 'oku 'uhinga ia ki he kātoa 'o e totongi tupú kapau 'e fai 'a e noó ke 'osi 'i hono taimi totonu.

Ko e lōloa pe ko e taimi 'oku tuku mai ke tā fakafoki ai 'a e noó, te ne uesia 'e ia 'a e lahi 'o e totongi tupu 'e fiema'u ke ke totongí.

'Oku taha pē 'a e taimi 'e ngofua ai ke 'oua na'a fakahā atu 'e he kautaha noó 'a e lahi 'o e totongi tupú - kapau 'oku 'ikai ha'a ne 'ilo ki ai. Ko e fakatātā ki ha ngaahi aleapau pehē ni; ko ha aleapau 'i hono ngāue'aki 'o e kaati 'a e pangikeé (credit cards) 'o nau fakangofua ai ke ke toe noó'i 'a e lahi 'o e silini koia kuo ke 'osi tā fakafokí, pe ko ha nō 'e laka hake he ta'u 7 ke tā fakafoki 'o hangē ko e ngaahi nō ki he fakatau 'api.

Kapau 'oku 'ikai te ke 'ilo'i pau 'a e fakakatoa 'o e totongi tupu 'o ho'o noó, 'eke ki he kautaha noó ke ne fakahā atu pea ke ne tuhu'i atu ia 'i he la'i tohi 'disclosure document' – **kimu'a** pea ke toki fakamo'oni hingoá.

‘E lava ke ‘eke‘i ha totongi tupu ‘i he ngaahi totongi makehe ‘o hangē ko e malu‘i (insurance)?

‘Io. ‘O hangē ko‘eni: Ko e pa‘anga ke totongi ‘aki ‘a e malu‘i, ‘e tākaki ia ki he lahi ‘o e sino‘i pa‘anga ‘e noo‘i ‘i he kamata‘angá, pea ko ia ai te ke totongi ai pē foki ‘a e totongi tupu ‘i he malu‘i ‘o a‘u ki he ‘ene ‘osi. Vaka‘i fakalelei ‘a e ngaahi totongi makehe ko‘eni kimu‘a pea ke toki fili‘i ‘a e nō mo ha malu‘i pe ko e noó ‘iate ia pē.

Ko e totongi tupu ‘e kau ia ke toe lahi ange ai ‘a e tā fakafoki ‘a e noó neongo ‘e ‘asi si‘isi‘i atu ‘a e totongi tupu ‘oku fika‘i fakauiké. Vakai‘i fakalelei ‘a e totongi tupu fakata‘u pea mo hono lahi ‘o e pa‘anga te ke tā fakafoki fakakatoa ‘o a‘u ki he ‘osi ‘a e noó.

Ko e loloa ange ‘a e taimi ‘oku ke tā fakafoki ai ‘a e noó, ko e lahi ange ia ‘a e totongi tupu te ke totongi pea to e lahi ange ai ‘a e fakamole kotoa ki he noó. Te ke ‘ohovale foki ‘i he lahi ange ‘a e pa‘anga te ke totongi kapau ‘e fuoloa ‘a e taimi ke fai ai ‘a hono ta fakafoki.

Fakatātā eni ki ai: Te ke noo‘i ha \$5,000 ke fakatau ‘aki ha‘o motokā. ‘E ‘eke‘i ‘e he kautaha nō ha totongi tupu pēseti ‘e 20 (20%).

Kapau te ke tā fakafoki ‘a e noó **‘i ha ta‘u ‘e 2** ‘aki ha totongi tatau he māhina kotoa pē, te ke totongi katoa ‘a e

\$6,107

‘o kau ai ‘a e totongi tupu \$1,107

Kapau te ke totongi ‘osi ia ‘i he **ta‘u ‘e 3** ‘aki ‘a e totongi tatau ‘i he māhina kotoa pē, te ke totongi katoa ‘a e

\$6,689

‘o kau ai ‘a e totongi tupu \$1,689

Ko ‘ene ofi ia ki he **\$600** (pē ko e 10% ‘o e mahu‘inga ‘o e motokaa) ‘e fiema‘u ke ke totongi ‘o kapau ‘e toe **fakaloloa ‘aki ha ta‘u ‘e 1** ‘a ho‘o noó.

Fakatokanga‘i ange ‘oku ‘ikai ke fakakau mai foki ‘a e ngaahi totongi makehe (fees) ia ‘i he fakatātā ko‘eni.

Kapau ‘oku ke fie‘ilo pē ‘e fiha ‘a e ngaahi fakamole ki ho‘o noó, ‘e lava ‘o fai eni ‘aki ‘a e me‘a faifika (calculator) ‘i he ngaluope ‘oku ‘i he uepisaiti www.sorted.org.nz/tools/debt-calculator.

Ko e ngaahi totongi makehe (fees)

Ko e ha 'a e ngaahi totongi makehe 'oku totonu ke u fakatokanga'i lelei?

'E lava 'e he ngaahi kautaha nō 'o 'eke'i e ngaahi totongi makehe kehekehe ka 'oku 3 'a e hono fakafa'ahinga:

- **Ko e Credit fees:** 'o hangē ko e totongi ke lava 'o fokotu'utu'u 'a e noó (establishment fee) pe ko e totongi makehe 'o kapau te ke tā fakafoki 'o 'osi ia kimu'a he taimi na'e tonu ke 'osi ki ai.
- **Default fees:** ko e totongi tautea kapau te ke maumau'i 'a e aleapaú 'o hangē ko ha'o ta'etotongi tu'o taha pe toe tu'olahi ange.
- **Third party fees:** 'oku 'oatu eni 'e he kautahá ke ke totongi he na'e 'eke'i ia mei ha tokotaha pe kautaha kehe 'o hangē ko hono totongi ke 'eke'i 'a ho'o ngaahi nō pe fakamo'ua 'i he kuohili (credit check) pē ko hono lēsisita 'a ho'o totonu ki he koloa (vakai ki he tapafā 'i he peesi 11 ki hono fakamatala'i).

'Oku 'i ai 'a e ngaahi tu'utu'uni mahu'inga fekau'aki mo e ngaahi totongi makehe (fees) 'oku 'eke'i 'e he ngaahi kautaha noó:

- Kimu'a pea ke toki fakamo'oni hingoá, kuopau ke 'oatu kiate koe ha lau'i pepa kuo 'osi hiki'i hifo ai 'a e ngaahi totongi makehe kotoa pē kuo pau ke ke totongi pea mo kinautolu 'e totongi ki ai, 'o kapau 'e hoko ha me'a kehe ia lolotonga 'a hono ta 'o e noó.
- Ko e totongi makehe ko ia ko e 'Credit fees' pea mo e 'Default fees' kuopau ke fakapotopoto 'a hono lahi pea ko e 'u totongi koia 'e ala fai ki ha ni'ihiki kehé, 'e 'ikai ngofua ke toe tñnaki atu ki ai 'e he kautaha noó.

Vakai'i fakalelei 'a e ngaahi totongi makehe 'e fiema'u ke ke totongi, totongi tautea 'i he tñmui 'a ho'o tā fakafoki pe ko ha'o totongi 'osi e noo kimu'a pea a'u ki hono taimi ke 'osi ai. Kuo pau ke talaatu kotoa eni 'e he kautaha kiate koe kimu'a pea toki fakahoko e noó.

'Oku fiema'u ke fakahā atu 'e he kautaha e ngaahi me'a 'e hoko kiate koe kapau 'e hoko ha ngaahi faingata'a'ia kiate koe pē ko e kautaha noó, pea mo e tu'asila ke fai ki ai ha fetu'utaki kapau 'e fai ha fakatonutonu mo e kautahá. Kuo pau ke fakakau atu 'a e fakahinohino ko'eni 'i he "disclosure document" 'e 'oatu kia koe kimu'a pea ke toki fakamo'oni hingoa.

Ko e kautaha nō kotoa pē kuo pau ke nau lēsisita 'i he Financial Service Providers Register pea ke nau mēmipa 'i ha fa'ahinga founga fakatonutonu (dispute resolution scheme) 'a ia ko e founga ia ke fai'aki e ngāue fakatonutonu ni 'o kapau 'e hoko ha me'a 'i ho va pea mo e kautahá pea 'oku ta'etotongi. 'Oku 'i ai 'a e tñnaki atu ki he fakamatala ni 'i he fika 3 'o e ngaahi tohi fakahinohino ni: [Ka hoko ha faingata'a'ia 'i ho'o noó.](#)

Ko e ha ‘a e ‘uhinga ‘o e “security” pe ko e “security interest”?

‘I he taimi ni’ihi ‘e fiema’u ‘e he kautaha noó ke ke ‘oange kia kinautolu ha ngofua ke nau puke ha koloa ‘a ia ko hono ‘oange ha’a nau totonu pe ngofua ki ha koloa ‘oku ke ma’u pē koloa ‘oku ke kei tā fakafoki. ‘Oku ‘uhinga eni ke nau ‘ave ‘a e koloá ni meia koe ‘o fakatau atu ‘o kapau ‘e ‘ikai lava ‘a e tā fakafokí pē ko ha’o maumau’i e tu’utu’uni ‘o e aleapau. Ko e fakatātā eni ki ai: ‘e lava ke nau ma’u ha totonu pe ngofua pēhe ni ki he me’alele ‘oku ke tā fakafoki. Kapau ‘e ‘ikai lava ‘a e tā fakafoki ‘o ho’o nō fakatau motokaá, ‘e lava ‘e he kautahá ‘o puke pe fa’ao ‘a e me’alele ‘o fakatau atu (tukukehe kapau te ke tā fakafoki fakavavevave pea totongi mo e tautea ki he tōmui ‘a hono totongi pea mo e totongi tupú foki).

Kaekehe ‘e ‘ikai lava ‘e he kautahá ‘o ma’u ha ngofua pe totonu – pe ke nau lava ‘o fa’ao fakalao – ‘a e ngaahi koloa pe naunau faka’api ni’ihi pea mo ha ngaahi tohi/pepa mahu’inga.

Ko e ngaahi koloa pe naunau ‘e ‘ikai lava ke ma’u ngofua ki ai ‘a e kautahá:

- Mohenga mo e kafu
- Naunau ngaahi kai ‘o kau ai ‘a e sitou
- Naunau fakafaito’o
- Hita ‘oku lava ke to’o holo
- Misini fō
- ‘Aisi

Tukukehe kapau ko e naunau eni na’e fakatau’aki ‘a e noó. Ko e fakatātā eni: kapau na’a ke nō ke fakatau’aki ha mohenga, ‘e lava ke ma’u ha ngofua ia ki he mohengá ke malu’i ‘aki ia ‘a e noó, pea ‘e lava ke fa’ao fakalao e mohengá kapau ‘e tōmui pe ‘ikai lava e tā fakafokí. ‘Oku ‘i ai e ngaahi fakahinohino ke tñaki mai ki he fakamatala ni pea ‘oku ‘oatu ‘i he konga hono 3 ‘o e Ngaahi Fakahinohino ni: [Ka hoko ha faingata’a’ia ‘i ho’o noó.](#)

Ko e Ngaahi Pepa pe Tohi ‘e ‘ikai lava ke ma’u ha ngofua ki ai ‘e he kautaha noó:

- Ngaahi tohi pe pepa folau
- Ngaahi Pepa ke fakamo’oni’i ‘aki pe ko hai koe (ID documents)
- Kaati mei he pangikeé

‘E fiema’u ke fakamahino ‘aupito ‘a e ngaahi koloa kuo ke fakangofua ke malu’i’aki ‘a e noó, he ‘e lava ke nau ‘ave pē ‘a e koloa ko iá, ‘o kapau ‘e ‘ikai te ke lava ‘a e tā fakafoki. Fakakaukau fakalelei ki he ngaahi koloa ni he ‘e lava ke mole ‘o kapau ‘e ‘ikai te ke tā fakafoki ‘a e noó.

4 Ko fē ‘a e taimi ‘e fiema’u ai ha kuālanitoa (guarantor) ?

‘I he taimi ni’ihi ‘e fiema’u ‘e he kautaha ke ke ‘omai ha kuālanitoa pe ko ha taha kehe ke ne totongi e noó ‘o kapau ‘e ‘ikai te ke tā fakafoki. Ko e **kuālanitoá** ko ha taha ‘oku ne tali lelei mo loto ke ne totongi kotoa ‘a ho’o noó ‘o kapau ‘e ‘ikai te ke lava ‘o tā fakafoki. Ko ‘ena felotoi mo e kautaha noó ke fai ení, ‘oku ui ia ko e kuālanitī (guarantee). Ko e **kuālanitī** ‘e tokoni ia ke lava ai ‘o ma’u ‘a ho’o noó ‘o kapau ‘e faingata’a’ia ‘a e kautaha hono ‘oatu ha nō ma’au.

‘E fiema’u ke ‘ilo ‘a e ngaahi me’a ke fai ‘e he kautaha noó ma’ae kuālanitoá pea mo e ngaahi me’a ko ia na’a nau fiema’u meia koé (vakai ki he *Ko e hā ‘a e me’a ke ke ‘amanaki atu ke ma’u mei ho’o kautaha nō?* ‘i he peesi 3).

Ko hono fakanounou’i ‘o e ngaahi me’a ni:

- Kuo pau ke ‘oange ‘e he kautaha noó ki he kuālanitoá ‘i ha pepa (disclosure document) ‘a e ngaahi tu’utu’uni mahu’inga ‘o ho’o noó kimu’a pea toki fai ha fakamo’oni hingoa. Ko e ngaahi tu’utu’uni ‘o e kuālanitī kuo pau ke mahino mo nounou.
- Kuo pau ke fai ‘e he kautahá ha ngaahi me’a ke fakapapau’i ai ‘oku ‘ilo’i mo mahino ki he kuālanitoá ‘a e ngaahi me’a ‘oku fiema’u meia te ia, kimu’a pea ne toki fakamo’oni ‘i he kuālanitī. O hangē ko eni: kapau ko ho’o kuālanitoá ‘oku ‘ikai ma’u vāhenga lelei ka ‘oku ‘i ai ‘a hono ‘api, kuo pau ke fakakaukau lelei kimu’a pea fakamo’oni, pe ‘e loto ke fakatau atu ‘a hono ‘api ‘o kapau ‘e ‘ikai te ke lava ‘a e tā fakafoki.
- Kuo pau ke fuofua vakai’i ‘e he kautaha noó pe ‘e lava ‘e he kuālanitoá ‘o tā fakafoki ‘a ho’o noó pea ‘e ‘ikai tupu mei ai ha’a ne fu’u faingata’a’ia. Vakai ki he tapafa ‘i he peesi 5 ki he ‘uhinga ‘o e “‘ikai tupu ai ha’o fu’u faingata’a’ia”.

‘Oku ‘i he lao CCCF Act ‘a e ngaahi malu’i ‘o e kuālanitoá, he ko e fatongia ‘oku fakatu’utāmaki, pea ko e kuālanitoá te ne fai ‘a e totongi fakafoki ‘o e noó ‘o kapau ‘e ‘ikai te ke fai ia.

5. Ko e ha e ngaahi me’a ‘oku tonu ke ke ‘ilo kimu’a pea ke toki totongi ha malu’i (insurance), ueiva (waivers) pea mo e uālaniti (warranties)?

‘E lava ke veke’i koe ‘e he kautahá ke ke totongi ha malu’i (insurance), ueiva (waiver) pe ko ha uālaniti (warranty) ‘i he alea’i ‘a ho’o noó. Vakai ki he tapafā he peesi 4 ki he fakamatala ‘oku tānaki atu ai ki he ngaahi me’a ni.

‘I he taimi ni’ihi, ‘e fiema’u ‘e he kautaha noó ia ke ke totongi ‘a e malu’i, ueiva pē ko e uālanitī ‘o fakahū ia ko e kupu ‘i he aleapaú. ‘O hangē ko ‘eni: **kapau ‘e fakangofua ke malu’i’aki ‘a e noó ha koloa** (security interest) ‘oku ke ma’u (vakai ki he tapafā ‘i he peesi 11 ki hono fakahinohino ‘o e me’a ni) ‘o hangē ko ha motokā, ‘api nofo’anga pe naunau ‘api na’e fakamo’ua’i, ‘e lava ke nau fekau’i koe ke ke totongi ke malu’i ‘a e koloa ko iá. Pea ‘e lava foki ke nau tuhu’i atu ‘a e fa’ahinga malu’i ‘oku nau fiema’u ke ke totongi ‘o kapau ‘oku ‘i ai ha’a nau ‘uhinga lelei ke fai ia. Ka ke manatu’i kapau ‘oku ‘ikai te ke fie fakatau ha malu’i, ueiva pe ko ha uālanitī, ‘oku ‘atā ke ke kumi ha kautaha kehe ke ke nō mei ai.

Ka ‘o kapau ko ha kautaha nō fakapotopoto eni te nau feinga ke ma’u e malu’i, uālanitī mo e ueiva ‘e tuha mo ho’o ngaahi fiema’u. Mateuteu ke tali e ngaahi fehu’i mei he kautaha noó fekau’aki mo ho’o ngaahi fiema’u ‘o hangē ko e fie’ilo pe ‘oku lolotonga ‘i ai ha’o malu’i. Pea ‘oku totonu ke nau fakahinohino atu ‘a e ngaahi tu’utu’uni mahu’inga taha ‘o e malu’i ke ke totongi, ‘o kau ai e ngaahi me’a ‘e ‘ikai lava ke fakakau mai ‘i he malu’i (exclusions) pea mo ha ngaahi me’a ke ke fai ‘o kapau ‘e fakahū ha’o kole ke fai ha totongi huhu’i (claims). Kuo pau ke fuofua ‘ilo ‘e he kautahá te ke lava lelei ‘a hono totongi ‘o ‘ikai ke tupu ai ha fu’u faingata’a’ia lahi. Pea ko e kotoa ‘o e pa’anga ke totongi, ‘e tānaki mai ia ‘i he funga ‘o e tā fakafoki ‘o e noó.

Ko e fatongia 'o e kautahá ko hono fakahinohino lelei 'a e ngaahi me'a 'e ma'u 'i he malu'i, he uālanitī pē ko e ueiva te ke totongi pea mo e ngaahi me'a koia 'e 'ikai lava 'o tali pea mo ha ngaahi tu'utu'uni fekau'aki mo ia.

'O hangē ko'eni: ko e ngaahi kautaha nō e ni'ihi te nau lava 'o malu'i koe 'i ha maumau fakamīsini ke totongi'aki ha maumau 'o ho'o motokaá lolotonga 'a ho'o tā fakafoki. Ka 'e toki lava pē ke nau totongi ke ngaahi e motokaá kapau na'e 'osi lēsisita, ma'u hono uāleni (warrant) pea na'e 'ave ke sivi'i mo fakalelei'i (service). Ko ia 'oku totonu ke mahino lelei kiate koe 'a e ngaahi me'a 'oku lava 'o tali 'i he malu'i ke totongi mo e ngaahi me'a 'e 'ikai ke tali. Kapau 'oku 'ikai ke mahino lelei – tala ke 'ilo 'e he kautaha noó. 'E lava ke ke kole ange ke ke 'ave 'a e pepa malu'i ke sio ki ai ha taha fale'i fakapa'anga pe ko ha taha 'oku ke falala ki ai ke nau fakahinohino atu.

'Oku fakamalohi'i ke totongi e ngaahi fakamole ko'eni?

'E makatu'unga pē ia 'i he nō takitaha ka 'oku 'i ai 'a e ngaahi nō 'e fiema'u 'e he kautaha noó ke totongi 'a e malu'i, uāleniti'i pea mo e ueivá foki. Fakapapau'i pe 'oku fiema'u 'e he kautaha noó ke ke totongi 'a e ngaahi me'a ni (koe'uhi kae toki lava ke ma'u atu 'a e noó) pe ko e tukuatu pē ke ke fa'iteliha ki ai. Kapau ko e tukuatu ke ke fa'iteliha, vakai'i fakalelei 'a e lahi 'o hono totongi, ko hono 'aongá, ko e fakanonga kiate koé pea vakai'i pe 'e fiema'u pe 'ikai, kimu'a pea ke toki fakamo'oni.

Kapau 'oku ke fakakaukau ke fakatau ha uālaniti'i (warranty) 'o e koloa 'e fakatau'aki 'a ho'o noó, manatu'i 'oku 'osi 'i ai pē 'a e fatongia fakalao ia 'o e kautaha noó kiate koe 'o kapau 'e maumau 'a e koloa ko iá.

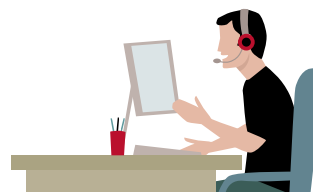
'I he taimi lahi ko e tokotaha pe ko e pisinisi koia 'oku ne fakatau atu kiate koe 'a e koloá pea mo ne alea'i 'a e uālaniti'i, kuo pau ke nau fakahā atu kiate koe 'a hono ngaahi lelei makehe ma'au 'e tñaki mai 'i he funga 'o ho'o ngaahi totonu 'oku 'osi foaki atu 'e he lao Consumer Guarantees Act. 'Oku 'i ai e ngaahi fakaikiiki 'e ma'u atu mei he tohi fakahinohino ki he Fakaloloa 'o e Uālaniti'i ([Extended Warranties](#)).

Kapau ko ho lotó ke fakatau pē totongi'i ha me'a pehē ni, fakapapau'i 'oku ke fakatau pē 'a e me'a 'oku tuha mo ho'o ngaahi fiema'ú.

'E 'ikai fiema'u ia ke ke fakatau ha malu'i, uālaniti'i pe ko ha ueiva kapau 'e 'ikai ke 'oatu 'e he kautahá ha 'uhinga lelei ke ke fai ia. 'O hangē ko'eni: 'oku tonu ke 'oua na'a tu'utu'uni ke ke totongi ha malu'i 'i ha mole pe fakanofu koe mei ho'o ngāue 'o kapau 'oku 'ikai te ke ngāue pe 'oku 'ikai te ke teu ngāue.

Kapau 'oku 'osi 'i ai pē ha'o malu'i 'oku ne lava 'o tāpuni 'a e ngaahi me'a 'oku fiema'u 'e he kautahā ke malu'i, 'e lava ke fai'aki pē ia 'o 'ikai ke toe totongi ha malu'i makehe. 'O hangē ko'eni: 'e feinga 'a e kautaha nō ke fakalahi 'a e malu'i (insurance) kuo ke 'osi ma'u ki ho'o ngaahi naunau 'i ho 'api nofo'angá (household contents) kimu'a pea nau toki tali ha'o nō ke fakatau ha naunau fale. Kapau 'oku 'osi malu'i pē 'a e ngaahi naunau 'i ho 'api, 'oku tonu ke mo lau ki ai mo e kautaha noó – telia na'a fe'unga pē ia mo ho'o mo ngaahi fiema'u fakatouloua.

Vakai'i na'a sai ange ha kautaha nō 'e taha kapau 'oku vili 'a e kautaha noó ia ke ke fakatau ha malu'i neongo kuo 'osi fe'unga pē 'a e malu'i kuo ke 'osi ma'u. 'E lava pē ke ma'u ha kautaha nō 'e 'ikai ke nau fiema'u ke ke toe fakatau pē totongi ha malu'i makehe.

'Oua te ke tali ha vili atu ke ke totongi ha malu'i kapau 'oku ke 'ilo 'oku fe'unga pē 'a e malu'i 'oku ke 'osi ma'u.

6. 'E lava ke ta'ofi pe veteki ha aleapau nō?

'Io 'e lava pē ke ta'ofi – ka 'e lava ke lahi ange ai 'a e fakamole.

Kimu'a pea ke toki fakamo'oni hingoa ki ha nō, fakakaukau'i lelei 'a e ngaahi me'a 'e fai ai 'a e felotoi pē te ke malava 'o totongi pe 'ikai. 'I ho'o fakamo'oni hingoá, ko ho'o tali mo loto ia ki he ngaahi tu'utu'uni 'o e aleapaú pea te ke muimui ki ai.

Totongi 'osi 'a e noó kimu'a he taimi na'e tonu ke 'osi ki ai

'E lava ke fakakakato ha aleapau nō 'i ha taimi pē te ke lava ai 'o tā fakafoki kotoa 'a e noó 'o kau ai ha ngaahi totongi makehe koe'uhi ko hono totongi 'osi kimu'a. Kapau 'oku ke pehē 'e lava ke totongi 'osi e noó kimu'a, 'oku tonu ke ke vakai'i fakalelei pe ko e hā ha ngaahi fakamole makehe kimu'a pea ke mo lau ki ai mo e kautaha noó.

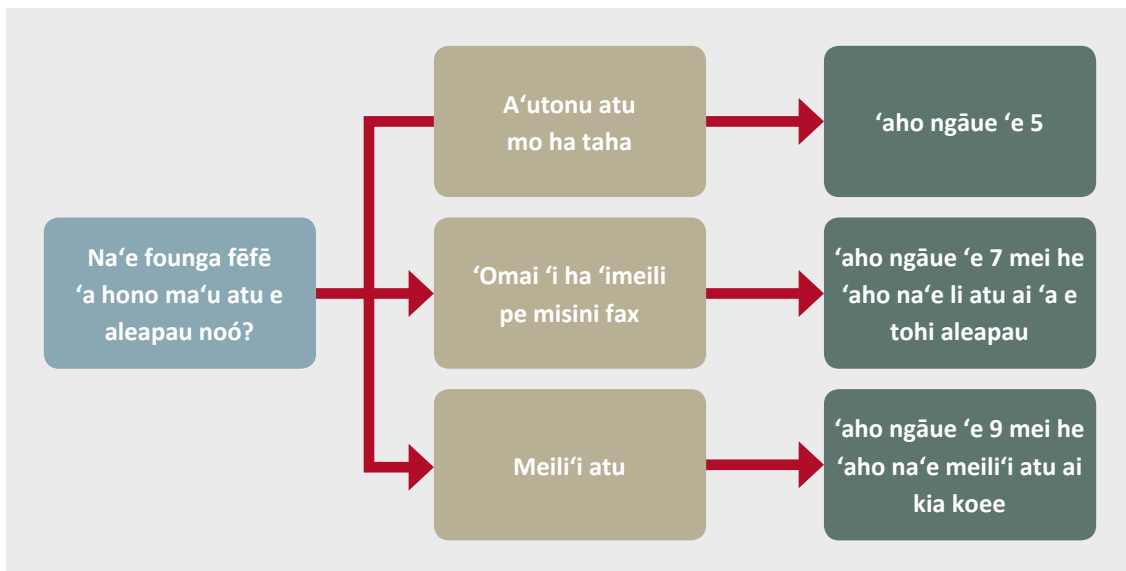
Ko e taimi "tolo mo fakakaukau" (cooling off period) he kamata'anga 'o e noó

'Oku 'i ai 'a ki'i taimi nounou 'i he kamata'anga 'o e noó 'e lava ai ke liliu 'a ho'o fakakaukau pea ke kaniseli pe tamate'i ai 'a e aleapaú. 'Oku ui eni ko e "cooling off period" pe ko e taimi "tolo mo fakakaukau".

Ko e loloa 'o e taimi "tolo mo fakakaukau"

'Oku 'i ai 'a e ngaahi 'aho ngāue (working days) 'oku tuku atu ke lava 'o kaniseli ai 'a ho'o aleapau noo, ka 'oku makatu'unga ia 'i he founa na'a ke ma'u kakato ai 'a e tatau 'o ho'o tohi aleapaú. Ngāue'aki 'a e siate 'oku ha atu 'i laló ke mahino ai pe 'oku 'aho 'e fiha 'oku lava ai ke kaniseli 'a e aleapaú. (Fakatokanga'i: ko e taimi 'oku 'oatu hení 'oku kamata ia mei he taimi na'a ke ma'u ai 'a e la'itohi "disclosure document".)

Ko e ha 'a hono fuoloa pea kei lava pē 'o kaniseli ha nō fo'ou 'oku alea'i?

Kapau 'e kaniseli 'a ho'o aleapau 'i loto 'i he vaha'a taimi ko'eni, 'e lava ke kei totongi 'a e ngaahi totongi makehé (fees) pea mo e fakamole 'a e kautaha noó (lender's costs) 'i he taimi na'e lolotonga lele ai 'a e noó, ka 'e si'isi'i ange ai 'a e pa'anga te ke totongi 'i hono fakatatau ki he totongi 'e fiema'u, kapau kuo 'osi 'a e taimi "tolo mo fakakaukau" pe "cooling off period".

Kaniseli ma'u pē 'a e noó 'aki ha'o fai tohi koe'uhi ke mo ma'u mo e kautaha ha tatau 'o e me'a na'e hokó telia na'a fai ha fakatonutonu. 'Oku 'ikai ke fa'a lava ke ke fakafoki ha koloa na'a ke fakatau'aki ho'o noó kapau kuo ke 'osi 'ave ia pe kuo 'osi tiliva atu. 'I he taimi lahi, 'e fiema'u ke ke kumi ha founa kehe ke fai'aki 'a hono totongi.

Kapau 'oku liliu 'a ho'o fakakaukau hili 'a ho'o fakamo'oni hingoa ki he noó, pea ke fakato'oto'o leva.

7. Ko e ha e me'a 'e hoko kapau 'e 'ikai lava pe tōmui ha'o tā fakafoki?

Ka 'ikai lava pē tōmui ha'o tā fakafoki 'e lava ke 'eke'i ha totongi makehe ki ai. Ko e ngaahi totongi eni 'oku ui ko e **totongi tōmui pe default fees**. Fakapapau'i 'oku ke 'ilo 'a e lahi 'o e totongi makehé ni 'o kapau 'e tōmui ha'o tā fakafoki tu'o taha pe tu'o lahi ('a ia ko ho'o 'default' pe maumau'i 'a e aleapau).

'E toe lava foki ke 'eke'i ha totongi tupu ia 'oku lahi ange 'o ui ia ko e totongi tupu 'i ha maumau'i 'o e aleapau (default interest rate). Kaekehe ko e totongi tautea 'i he tōmui pe maumau'i 'o e aleapau (default interest rate) 'e 'eke'i pē ia 'i he pa'anga na'e tōmui hono totongi ka 'oku 'ikai ko e kotoa 'o e toenga 'o ho'o noó. Kuo pau ke fuofua fakahā atu ia 'i he pepa "disclosure documents" 'a e lahi 'o e "default interest rate" pe ko e totongi tupu maumau'i 'o e aleapau, pea ka 'ikai, 'e 'ikai ngofua ke nau 'eke'i e totongi ni 'e he kautaha noó.

Ko e totongi ni "default interest rate" 'oku fa'a ma'olunga ange 'aupito ia 'i he totongi tupu 'o e aleapau, ko ia ai fakapapau'i 'oku ke 'ilo pē ko e ha 'a e lahi 'o e totongi ni kimu'a pea ke toki fakamo'oni hingoa. 'Oku 'i ai 'a e tōnaki atu ki he fakahinohino 'o e totongi tupu tautea 'i he maumau'i 'o e aleapau pea mo e founa 'e lava ai 'e he kautaha noó ke 'eke 'a e totongi ko iá, kātaki 'o vakai ki he tohi fakahinohino hono 3: [Ka hoko ha faingata'a'ia 'i ho'o noó](#).

Vakai'i fakalelei 'a e lahi 'o e totongi tupu te ke totongi 'i ha'o tā fakafoki tōmui. Ko e totongi tupu "default interest rates" 'e lava ke fu'u mamafa 'aupito.

8. Ko e ngaahi ma'u'anga fale'i mo ha fakahinohino

Fetu'utaki ki he Citizens Advice Bureau ofi taha pea 'e ma'u ia 'i he www.cab.org.nz pē telefoni 0800 367 222, Community Law Centre 'i he uepisaiti www.communitylaw.org.nz, pē ko e Budget Advice Services 'i he 0508 283 438.

'E lava ke ke lāunga pe lāunga 'a e tokotaha 'oku ne fale'i koé ki he Commerce Commission, 'o kapau 'oku hā atu ha maumau'i 'e he kautaha noó 'a e laó. 'E 'ikai lava ke mau fakatonutonu 'a e ngaahi lāunga kotoa pē 'e a'u mai ka 'e lava ke mau faka'eke'eke pea mo fakahoko 'a e tu'utu'uni 'a e lao 'o kapau ko e me'a ia ke fai. 'E lava ke fakahoko mai ho'o lāunga 'i he [foomu lāungá](#) pe telefoni mai 'i he 0800 943 600.

'Oku ke kei fiema'u pē ha fakahinohino?

'Oku 'i ai 'a e ongo tohi fakahinohino kehe 'e 2 kuo 'osi fa'u ke fakahinohino atu 'a ho'o ngaahi totonu pea mo e ngaahi me'a ke ke 'ilo ki ai 'i he:

- lolotonga 'a hono ta 'o ho'o noó
- ka hoko ha faingata'a'ia 'i ho'o noó.

'Oku 'i ai mo 'emau tohi fakahinohino ki he Lao [CCCF Act](#).

'Oku 'i ai mo e fakahinohino ki he fatongia 'o e kautaha noó ki he kakai nō pa'angá pea 'e ma'u atu ia 'i he [Responsible Lending Code](#).

ISBN 978-1-869455-04-0

Ko e tohi fakahinohino pē eni 'oku ne fakahoko atu 'a e sio mo e tūkunga fakakaukau 'a e potungāue Commerce Commission. Pea 'oku 'ikai ko ha fakamatala fakaikiiki mo kakato ia ke fakafalala ki ai hao fale'i pe fakahinohino fakalao. Ko hono vakai'i pe 'oku kei tonu fakalao 'a e fakamatalá ni, ko e me'a ia 'e tuku atu kiate koe ke ke fai.

'E lava ke ma'u atu 'a e ngaahi fakamatala fakamuimui taha fekau'aki mo e kaveingá ni 'o kapau te ke lesisita ki ai 'i he www.comcom.govt.nz/subscribe

Fakahā mai ke mau 'ilo ha maumau'i 'o e ngaahi lao 'oku tuku mai ke mau mapule'i:

Telefoni: 0800 943 600

Tohi ki he: Enquiries Team, PO Box 2351, Wellington 6140

'Imeili: contact@comcom.govt.nz

www.comcom.govt.nz

Signing up for a loan – Tongan

